

Володимир Гула,

кандидат історичних наук
vdgula1989@gmail.com

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ДНІПРА Лошак А., Старостин В. Синагоги Екатеринослава. Дніпро: Герда, 2019.

Дослідження культури та історії єврейського населення України на сьогодні є надзвичайно актуальними як із суспільного, так і з наукового погляду. Упродовж довгого часу, з середини 1930-х до кінця 1980-х рр., юдаїка перебувала під негласною забороною з боку радянської влади. Таку ситуацію було зумовлено переорієнтуванням ідеології правлячої партії з пролетарського інтернаціоналізму 1920 – початку 1930-х рр. на російський націоналізм, доповнений соціалістичною риторикою. До цього пізніше додалося зовнішньополітичне протистояння з Ізраїлем та внутрішньополітичне з дисидентським рухом, значну частину представників якого становили євреї, до того ж із просіоністськими настроями.

Після падіння Радянського Союзу, здавалось би, єврейські студії мали негайно повер-

нутися до суспільно-наукового життя України. Проте цей процес розвивався не надто швидкими темпами, на відміну від еміграції єврейського населення з території України. До того ж актуалізація болючих питань української національної пам'яті сприяла відходу проблем єврейських студій на другий план. Проте поступово ситуація змінюється, свідченням чого є вихід праці О. Лошак і В. Старостина «Синагоги Катеринослава».

Євреї оселилися в місті від часу його заснування: «У 1793 році до колишніх вольностей запорозьких Козаків полинули і євреї, яких імператриця Єлизавета Петрівна всіляко не пускала до Росії. За Катерини II вони прибули до Новоросійського краю після другого поділу Польщі, коли Росії дістались Білорусь і Південна Русь, окрім західної частини Волині»¹. А на 1897 р. чисельність

¹ Яворницький, Д. (1989). *История города Екатеринослава*. Днепропетровск, 15.

² Быстряков, А. *Хроника евреев Екатеринослава – Днепропетровска*. Retrieved from http://www.http://ju.org.ua/pict_mod/pictures/24_item_file_aleksandrbistryakov.pdf.

³ Быстряков, А. (2006). Сионистское движение в Екатеринославе. *Шабат Шалом*, 8, 8.

⁴ В імперський період історія Катеринослава розпочиналась із відвідин міста Катериною II та закладення нею Преображенського собору. Нині загальноприйнятою датою заснування міста вважають 1776 р., коли почалося створення міста. Того ж року у рапорті азовського губернатора В. Черткова це місто вперше названо Катеринославом. Докладніше див.: Репан, О., Старостін, В., & Харлан, О. (2007). *Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська*. Київ: Українські пропілеї.

⁵ Яворницький, Д. *История города Екатеринослава*.

єврейського населення Катеринослава сягнула 41 тис. осіб, що становило 36 % загальної кількості мешканців ². На межі XIX–XX ст. Катеринослав перетворився на один із центрів розвитку сіоністського руху, тісно пов'язаного із традиційною культурою, із синагогою. У 1891–1906 рр. тут жив і працював один із лідерів сіоністського руху М. Усишкін (1863–1941), у подальшому член виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації. Його сподвижник купець М. Майданський (1825–1910), керівник відділення «Хібат Ціон», був членом правління Хоральної синагоги Катеринослава та брав участь у роботі міської комісії з єврейських справ. Інший послідовник М. Усишкіна, Бер Борохов, 1901 р. заснував у Катеринославі Сіоністський соціалістичний робітничий союз, який поклав початок руху «Поалей-Ціон» ³. У 1909–1939 рр. на посаді головного рабина перебував Л.-І. Шнеєрсон (1878–1944), батько сьомого любавицького цадика М.-М. Шнеєрсона (1902–1994).

Публікації, присвячені катеринославській єврейській громаді, почали активно з'являтися у місцевій пресі з 1887 р., коли святкували 100-ліття міста ⁴. Того року було опубліковано спогади представника купецької родини І. Станіславського, батько якого оселився в Катеринославі від самого початку, присвячені розбудові єврейського життя

в місті. До річниці заснування міста у виданні «Екатеринославский юбилейный листок» вийшли окремі публікації з історії Хоральної синагоги та караїмської громади міста.

Процес усунення єврейської громади з міського простору розпочався зі встановленням радянської влади. На початку 1920-х рр. стартував наступ на юдаїзм та тісно пов'язані із ним іврит і сіонізм, на користь розвитку радянської єврейської культури мовою їдиш. На 1933 р. діяла лише одна синагога, було ліквідовано ешиву, зачинено, а згодом і остаточно зруйновано старе єврейське кладовище, на якому був похований відомий історик та публіцист І. Оршанський (1846–1875), дослідник історії російського єврейства та його юридичного становища в імперії. У цей самий час відбувається зростання ролі російського націоналізму у суспільно-політичному житті СРСР, наслідком чого стали репресії вже щодо радянської культури мовою їдиш. Відповідно, з середини 1930-х рр. єврейська громада зникає з історичних досліджень, присвячених цьому місту. 1937 року Д. Яворницький написав «Историю города Екатеринослава» ⁵, яку, однак, тоді опублікувати не вдалося, і світ ця праця побачила лише 1989 р. У цьому нарисі автор лише кілька разів згадав про єврейське населення міста: в описі заселення нового міста наприкінці XVIII ст. та у сюжеті, присвяченому

⁶ Шатров, М. (1969). *Город на трех холмах*. Днепропетровск: Проминь.

⁷ Быстряков, А. *Хроника евреев Екатеринослава-Днепропетровска*.

⁸ Лошак, А., & Старостин, В. (2019). *Синагоги Екатеринослава*. Днепро: Герда, 7.

революційним подіям 1905 р., а саме єврейському погрому. Характерно, що погром описано за панівними на той час поглядами – як поліцейську провокацію, що не мала підтримки серед широких верств населення. А вже у 1960-х єврейська громада повністю зникла з історичного наративу міста. М. Шатров у надзвичайно популярній у радянські часи праці «Город на трех холмах»⁶ взагалі уникає будь-яких сюжетів, пов'язаних з євреями. Не згадано навіть про наявність юдейських культових споруд у Дніпропетровську. Втім, ця книжка містить яскраву вказівку на стан єврейського питання у тодішньому СРСР: на тлі повного замовчування життя громади зазначено справжнє прізвище автора – Штейн.

Після здобуття Україною незалежності ця прогалина поступово заповнюється. Зокрема, вийшла праця О. Быстрякова «Хроника жизни евреев Екатеринослава-Днепропетровска»⁷, у якій досить повно відображено життя єврейського населення міста, як його традиційної частини, так і світської. Рецензована праця є органічним доповненням дослідження О. Быстрякова: тут на історію населення накладається історія формування міського ландшафту, пов'язаного із цим населенням.

О. Лошак і В. Старостин використали матеріали державних архівів Дніпропетров-

ської та Харківської областей, періодичні видання, спогади членів єврейської громади. Значною проблемою при цьому є брак даних із ранньої історії громади, оскільки багато документів і матеріалів було знищено під час пожежі 1832 р. Зокрема було втрачено пінкас громади, який рабину Г. Шапоринському вдалося відновити лише частково. В основному, в тій частині, де це стосувалося історії хоральної синагоги. Натомість історію виникнення самої громади так і не було відновлено.

Працю побудовано за хронологічним принципом. Початок єврейської історії міста автори ведуть від Новокодацького цвинтаря. Саме цей об'єкт відповідно до документальних свідчень є найстарішим з-поміж тих, де чітко можна встановити топографічне розташування. Кладовище було засновано одночасно із містом: «Наприкінці 1770 – на початку 1780-х рр. почалось формування єврейської громади у повітовому місті, колишньому паланочному центрі Війська Запорозького Новому Кодаці. Точну дату виникнення громади не встановлено. По суті, на сьогодні єдиним підтвердженням її існування є свідчення про Новокодацький єврейський цвинтар»⁸. Далі автори у хронологічному порядку наводять докладні свідчення про будівництво, архітектуру, розташування різних об'єктів єврейського життя міста, а

також про осіб, дотичних до фінансування та діяльності більшості із встановлених авторами 63 синагог Дніпра.

Не минули О. Лошак і В. Старостін і традиційної єврейської освіти. На момент революції 1917 р. у місті діяли три Талмуд-Тори та одна єшива, а також бейт-мідраші, які у праці визначені саме як синагоги. Наведені авторами дані про боротьбу довкола реформування традиційної релігійної освіти у бік збільшення частки викладання світських предметів, що її вели діячі Хаскали, важливі для розуміння поступової інтеграції єврейської спільноти до місцевого соціуму, що вже на початку ХХ ст. втілюється у масовій участі євреїв у загальноімперських політичних силах.

Автори приділили увагу історії усіх синагог Катеринослава, про які вдалося знайти згадки в архівних джерелах і періодичних виданнях того часу. Ознайомлення з історією будівництва, фінансування, обрядів цих синагог дає змогу скласти соціальну топографію єврейського соціуму Катеринослава: значна частина синагог була орієнтована на певну соціально-професійну спільноту в рамках єврейської громади. Наприклад, існували ремісничі, солдатська, фабрична синагоги та ін. Окрім корпоративного принципу формування синагогальної громади, поширеними були також сімейний і сусід-

ський. Центральне місце у релігійному житті громади посідала Хоральна синагога, зведена 1845 р. Однак уже з початку ХІХ ст. в місті існувала центральна дерев'яна синагога, яка згоріла 1832 р. Автори наводять лист І. Срезневського з описом пожежі, а також поширену на той час версію про підпал синагоги поляками⁹. На жаль, авторам не вдалося з'ясувати висновок судової палати з цієї справи.

Центральна синагога поступово перетворилась на корпоративну синагогу заможного купецтва. Вплив сіонізму на релігійну практику прослідковується на прикладі синагоги Ойгель Яков. Її було відкрито 1891 р. за ініціативи палестинофілів. У її діяльності брав участь відомий діяч сіоністського руху М. Усишкін. Окрім богослужінь, тут регулярно зачитували та обговорювали реферати на теми мови, культури, історії євреїв¹⁰. Однак на той момент здобути популярність у громаді adeptам сіонізму не вдалося, і 1895 р. синагогу було закрито.

Єврейське життя міста за часів СРСР висвітлено у нарисі, присвяченому синагозі Ашкеназ. Саме ця синагога була єдиною в місті, яка діяла впродовж усього періоду радянської влади. У цей час довкола неї гуртувалися віряни різних напрямів юдаїзму. З 1932 р. вона стала синагогою міського рабина, відомого діяча хасидського руху

⁹ Там же, 14.

¹⁰ Там же, 179.

¹¹ Там же, 146–148.

¹² Докладніше див.: Федорчук, А. *Находки и загадки Авраама Фирковича*. Retrieved from http://sarkel.ru/istoriya/nahodki_i_zagadki_avraama_firkovicha_artiom_fedorchuk/.

Хабад Л.-І. Шнеєрсона ¹¹. Після завершення Другої світової війни довкола цієї синагоги було сконцентровано єврейське життя міста: 1950 р. було ліквідовано сім приватних міньянів; сувої Тори, які їм належали, передано до цієї синагоги. Ці процеси відбувалися за ініціативи органів внутрішніх справ, які прагнули в такий спосіб встановити надійніший контроль над життям єврейської громади.

Окремий параграф присвячено караїмській кенасі. Питання походження караїмів та їхнього ставлення до єврейської спільноти досі залишається дискусійним ¹². Автори, помістивши нарис про кенасу у цій праці, найпевніше, дотримуються «єврейської» теорії. У самому нарисі ця позиція відкрито не декларується, і її обґрунтування виходило би за рамки дослідження. Однак досить докладно описано релігійний обряд караїмів і систему традиційної освіти. Окремо автори зупинилися на історії зведення та архітектури караїмської кенаси, яка до наших днів, на жаль, не збереглась. Караїмська громада міста не пережила буремного ХХ ст. Її архітектурні споруди також зазнали втрат: залишився лише перебудований житловий будинок кенаси. Тому, в умовах витіснення караїмів з історичної пам'яті міста, цей нарис набуває не тільки наукової, а й суспільної актуальності.

Видання доповнено якісними ілюстраціями, серед яких карти, архівні фото згаданих об'єктів та сучасні світлини. Образи зниклого міста постають перед читачем, прориваючись через десятиліття державного атеїзму та безконтрольну забудову історичних районів міста у пострадянську добу. Книжку написано науковою мовою, проте вона буде цілком доступною для широкого кола зацікавлених читачів, не тільки для спеціалістів із юдаїки, оскільки доповнена словником термінів з єврейського традиційного життя.

Праця є блискучим прикладом відновлення історичного минулого єврейської громади Дніпра. Зібраний величезний фактичний матеріал є основою для подальших досліджень. Ця робота сприяє більш повній реконструкції формування архітектурного й соціокультурного обличчя Дніпра.

References

Bystrjakov, A. *Hronika evreev Ekaterinoslava-Dnepropetrovska*. Retrieved from http://www.http://ju.org.ua/pict_mod/pictures/24_item_file_aleksandrbystryakov.pdf [in Russian].

Bystrjakov, A. (2006). *Sionistskoe dvizhenie v Ekaterinoslave. Shabat Shalom*, 8, 8 [in Russian].

Javornickij, D. (1989). *Istorija goroda Ekaterinoslava. Dnepropetrovsk* [in Russian].

Loshak, A., & Starostin, V. (2019). *Sinagogi Ekaterinoslava*. Dnipro: Gerda [in Russian].

Repan, O, Starostin, V., & Kharlan O. (2007). *Palimpsest: poselennia XVI–XVIII st. v istorii Dnipropetrovska*. Kyiv: Ukrainski propilei [in Ukrainian].

Shatrov, M. (1969). *Gorod na treh holmah*. Dnepropetrovsk: Promin' [in Russian].

Fedorchuk, A. *Nahodki i zagadki Avraama Firkovicha*. Retrieved from http://sarkel.ru/istoriya/nahodki_i_zagadki_avraama_firkovicha_artyom_fedorchuk/ [in Russian].